

**השפעת הדיגלוסיה על רכישת שפה
דבורה וכתובה בערבית:
הפקת שיח נרטיבי ואקספוזיטורי דבור וכתוב**

מאת

סוהא סבאח שיבל

בית הספר לחינוך

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מוגש לסנט אוניברסיטת בר-אילן

תקציר

דוברי ערבית כשפת אם גדלים לתוך מצב לשוני של דיגלוסיה, קרי, דואליות לשונית שמתבטאת בשתי ואריאציות שפה: ערבית מדוברת (ער"מ) וערבית סטנדרטית (ער"ס). הפלסטינית המדוברת היא שפת האם של ילדים דוברי ערבית בישראל, והיא משמשת אותם לשיח היומיומי, בעוד שהערבית הסטנדרטית היא לשון הכתב, אותה רוכשים הילדים עם כניסתם לכיתה א' במסגרת החינוך הפורמלית (Saiegh-Haddad, 2012). בין שתי האריאציות קיים מרחק לשוני בכל מרכיבי השפה: פונולוגי, לקסיקאלי, מורפולוגי ותחבירי (Saiegh-Haddad, 2017; Saiegh-Haddad, 2014; Haddad & Henkin-Roitfarb, 2014). דואליות זו מציבה בפני דוברי הערבית אתגרים רבים לאורך תהליך ההתפתחות של המודעות הפונולוגית, הלשונית והאוריינית, ושל יכולת הקריאה שלהם בערבית, והיא משפיעה על רכישת השפה ועל ההישגים האקדמיים בהמשך. משום כך נושא זה מעורר עניין מחקרי רב בעשורים האחרונים.

המחקר הנוכחי בוחן את השפעות הדיגלוסיה מהיבט של כישורי השיח האורייני הרצוף של דוברי הערבית, כפי שכישורים אלו מתבטאים במידת העושר הלשוני בהפקת טקסט. נוסף על כך, המחקר בודק את ההבדלים והקשר בין היכולות הלשוניות כפי שהן מתבטאות בעושר הלשוני בערבית מדוברת (ער"מ), בערבית סטנדרטית דבורה (ער"ס דבורה), ובערבית סטנדרטית כתובה (ער"ס כתובה).

למחקר הנוכחי בסיס תיאורטי ומתודולוגי המושתת על מחקרים מתחומי חקר שונים. הראשון הינו מחקר בינלאומי ובין-לשוני נרחב העוסק בהתפתחות הפקת השיח הדבור והכתוב (Berman, 2004; Berman & Ravid, 1999; Berman & Verhoeven, 2002), ששימש כמודל וסיפק כלים למחקר הנוכחי. תחום החקר השני מתמקד בשפה הערבית על הייחודיות הדיגלוסית שלה בתחומי היכולת וההתפתחות הנרטיבית, האוריינות הלשונית ותרומת כישורי השיח ללמידת הכתיבה ולהתפתחותה בז'אנרים שונים אצל ילדים דוברי השפה.

למחקר שלוש מטרות עיקריות. **המטרה הראשונה** היא לבחון הבדלים ביכולות הלשוניות (ברמת המיקרו) של הפקת טקסט על פי ואריאציה (ער"מ וער"ס), מודליות (טקסט דבור וטקסט כתוב), ואריאציה / מודליות (ער"מ, ער"ס דבורה וער"ס כתובה), והבדלים לפי ז'אנר (טקסט נרטיבי וטקסט אקספוזיטורי). **המטרה השנייה** היא לבחון כיצד הדיגלוסיה וההבדלים הלשוניים שבין ער"מ לער"ס באים לידי ביטוי בהפקת טקסט הן מבחינה לקסיקאלית והן מבחינת היכולת להתאים את הלקסיקון למטרות תקשורתיות שונות. **המטרה השלישית** היא לבחון אם היכולת להפיק

טקסט בער"מ ובער"ס דבורה מסבירה את היכולות להפיק טקסט בערבית הסטנדרטית הכתובה שהיא המטרה החינוכית האוריינית הגבוהה ביותר.

השערות המחקר לגבי השאלה הראשונה מתייחסות להיבטי הדיגלוסיה בשפה הערבית: הואריאציה, המודליות והואריאציה / מודליות, כמו גם להיבט הז'אנר. ההשערה הראשונה (השערת הואריאציה) היא כי העושר הלשוני יהיה רב יותר בואריאציה המדוברת הנרכשת תחילה כשפת אם. ההשערה השנייה (השערת המודליות) היא כי העושר הלשוני יהיה גבוה יותר במודליות הכתובה בער"ס, בהשוואה למודליות הדבורה בער"ס, בגלל האילווצים הקיימים בעת הפקת טקסט דבור. ההשערה השלישית, השערת הואריאציה / מודליות, היא כי יהיו הבדלים בעושר הלשוני הן לפי ואריאציה והן לפי מודליות, וכי ער"ס דבורה תציג מאפיינים הן של ער"מ והן של ער"ס, ותהיה במעמד של שפת ביניים, בין ער"מ ובין ער"ס כתובה. ההשערה הרביעית, השערת הז'אנר, היא כי יימצא עושר לשוני גדול יותר בטקסט הנרטיבי, ושתלמידי כיתה ד' יציגו שליטה טובה בז'אנר הזה שנרכש בדרך כלל מוקדם.

לגבי שאלת המחקר השנייה נבדקו שתי השערות. ההשערה הראשונה היא כי בשל המרחק הלשוני בין ואריאציות השפה ובייחוד המרחק הלקסיקאלי בין ער"מ לער"ס, ייעשה שימוש במאפיינים לקסיקאליים מדוברים, קרי מלים ייחודיות לער"מ ומלים שהן חופפות במבנה המדובר בהפקת טקסטים בער"מ. כמו כן, שימוש כזה ייעשה גם בער"ס, הן דבורה והן כתובה, אבל ער"ס הדבורה תכיל יותר מילים כאלו. על פי ההשערה השנייה, בהינתן המעמד האקדמי והפורמלי של הז'אנר האקספוזיטורי, ייעשה יותר שימוש במאפיינים לקסיקאליים של הערבית הסטנדרטית, קרי מלים חופפות במנה הסטנדרטי, ובמילים ייחודיות לער"ס, בטקסטים אקספוזיטוריים בהשוואה לטקסטים נרטיביים, ויותר בטקסטים בער"ס כתובה בהשוואה לער"ס דבורה. שתי ההשערות נובעות מההנחה שבגיל צעיר ילדים אינם שולטים ברפרטואר הלשוני שלהם ואינם יכולים עדיין להתאים את השפה לסיטואציה התקשורתית בצורה מספקת.

ההשערה לגבי שאלת המחקר השלישית היא שיימצא קשר בין מידת הפרודוקטיביות הלשונית, מידת הדחיסות ומידת הגיוון בז'אנרים האקספוזיטורי והנרטיבי בער"מ ובער"ס דבורה מחד גיסא, ובין מידת הפרודוקטיביות הלשונית, מידת הדחיסות ומידת הגיוון בער"ס הכתובה מאידך גיסא. הצפי הוא שיימצא שיכולות לשוניות בער"ס כתובה מוסברות על ידי יכולות בער"מ ובער"ס דבורה. הבסיס להשערה זו הוא הקשר בין היכולות הלשוניות בעל-פה להתפתחות הקריאה.

במחקר השתתפו 87 תלמידים בגילאי 10-9 שנים, דוברי ערבית פלסטינית כשפת אם בדיאלקט של מרכז הארץ (דיאלקט צפון המשולש) מכיתות ד' (42 בנים ו-45 בנות) משלושה בתי ספר יסודיים ממלכתיים בכפר קרע (שלוש כיתות ד' בכל בית ספר). כל המשתתפים הם ממעמד סוציו-אקונומי בינוני ובינוני-גבוה ובעלי יכולות למידה תקינות.

מטלות המחקר היו הפקת טקסטים בהתאם למטרות המחקר, כמתואר להלן. כל משתתף נפגש עם החוקרת פעמיים. בתחילת כל מפגש הוא צפה בסרט אילם קצר המתאר קונפליקטים בין תלמידים, ובהשראתו התבקש להפיק שלושה טקסטים. במפגש הראשון הופקו שלושה טקסטים נרטיביים (בער"מ, בער"ס דבורה, ובער"ס כתובה). במפגש השני הופקו שלושה טקסטים אקספוזיטוריים (בער"מ, בער"ס דבורה, ובער"ס כתובה). בסך הכול נאספו 522 טקסטים, 261 מתוכם נרטיביים ו-261 אקספוזיטוריים; 174 מתוכם בשפה המדוברת ו-348 טקסטים בשפה הסטנדרטית, הנחלקים שווה בשווה לטקסטים דבורים וטקסטים כתובים (174 בכל חלק). בכדי לבחון הבדלים ביכולות הלשוניות (ברמת המיקרו) של הפקת טקסט נבחרו שלושה מדדים המקובלים בתחום החקר למדידת רמת העושר הלשוני, תוך התאמתם לשפה הערבית. המדדים הם: (1) הפרודוקטיביות הלשונית, (2) הדחיסות הלקסיקאלית, (3) הגיוון הלקסיקאלי. כל אחד מבין שלושת המדדים כולל מדדי משנה לפי קטגוריות של סוגי המילים.

הממצאים מציגים גוף ידע חדש, שלא נחקר עד כה, על האופן שבו הדיגלוסיה הייחודית לשפה הערבית מתבטאת בהפקת טקסט אצל ילדים צעירים בשתי האריאציות של השפה: המדוברת והסטנדרטית. הממצאים עולים מתוך מגוון של מדדי עושר לשוני: מדד הפרודוקטיביות, הדחיסות והגיוון הלשוניים, ומידת השפעתו של כל אחד מהם על משתני המחקר שהם ואריאציית שפה, מודליות, ואריאציה / מודליות, וז'אנר. נדגיש כי בשל הדיגלוסיה בשפה הערבית, ניתן להפריד בין ההשפעה של האריאציה ובין ההשפעה של המודליות (דבר שלא מתאפשר בהרבה שפות אחרות), כיוון שער"ס מתבטאת בשתי מודליות: דבורה וכתובה, לעומת ער"מ שמתבטאת רק במודליות הדבורה. לפיכך, יכולנו להצביע על הבדלים בעושר הלשוני בהשפעת האריאציה בין ער"מ וער"ס, וכמו כן בין ער"ס דבורה לבין ער"ס כתובה בהשפעת המודליות.

ממצאי המחקר הראו כי העושר הלשוני היה מושפע באופן משמעותי מן האריאציה. הממצא הזה התבטא במדדים הבאים: מדד הפרודוקטיביות של אורך ממוצע של פסוקית, מדד הדחיסות הכללית, מדד דחיסות הפעלים הלקסיקליים מסך הפעלים בטקסט, מדד גיוון שמות העצם ומדד גיוון משקלי שמות העצם. בהתאם לציפייה שלנו, מדד הדחיסות הכללי נמצא גבוה יותר בער"מ בה

הילדים שולטים כבר בגיל צעיר זה ולכן מסוגלים לספק יותר מידע תוכני ולא רק לשוני, בזכות העובדה שהיכולות הקוגניטיביות שלהם (זיכרון, קשב) פנויות יותר. מצד שני, כל יתר המדדים נמצאו גבוהים יותר בער"ס בהשוואה לער"מ, בניגוד למה שציפינו. כלומר, על אף שהפקת טקסט בער"ס קשה יותר לילדים בגיל הזה, הם הפיקו טקסטים מורכבים יותר בער"ס, שהיא פחות מוכרת להם והם שולטים בה פחות. הממצא הזה מלמד שהילדים תופסים את הערבית הסטנדרטית כשפה רשמית וגבוהה. הממצאים האלו תומכים בהשערת הפרדוקס ההתפתחותי (Berman & Nir, 2007) ומצביעים על כך שילדים מתאימים את שפתם להקשר התקשורתי כבר מגיל צעיר.

הממצאים גם הראו שהעושר הלשוני מושפע מן המודליות. הממצא הזה התבטא במדדים הבאים: מדדי הגיוון הלקסיקאלי שהם הגיוון הכללי בטקסט, גיוון הפעלים וגיוון הפעלים הלקסיקאליים, נמצאה רמה גבוהה יותר בער"ס כתובה בהשוואה לער"ס דבורה, בהתאם לציפייה שלנו. ממצאים אלו תומכים בהשפעה של המודליות גרידא ולא של הוואריאציה (כיוון שמדובר באותה הוואריאציה), או למה שבשפות אחרות קשור בדרך כלל למשלב של השפה.

המחקר הראה גם שעושר לשוני היה מושפע מוואריאציה וממודליות בו זמנית, והיו הבדלים בין שלושת התנאים: ער"מ, ער"ס דבורה וער"ס כתובה. ממצא זה התבטא במדדים הבאים: מספר הפסוקיות, מספר התבניות, דחיסות הפעלים, דחיסות שמות העצם מסך מילות התוכן, גיוון משקלי הפעלים וגיוון שורשי הפעלים. ממצא זה מלמד על מעמד הביניים של הער"ס הדבורה. באשר להשפעת וואריאציה / מודליות, נמצא כי היא משפיעה על מספר רב יותר של מדדי העושר הלשוני ביחס למספר מדדי העושר שהושפעו מהוואריאציה או מהמודליות כל אחת בנפרד. הממצאים של ההבדלים המשמעותיים בעושר הלשוני בהקשר של ההשוואה המשולשת בין הער"מ והער"ס הדבורה והכתובה, שופכים אור על מעמדה של הער"ס הדבורה כשפת ביניים בין ער"מ וער"ס כתובה.

המחקר הראה גם שעושר לשוני של טקסט מושפע מהז'אנר. הממצא הזה התבטא במדדים הבאים: מדד הפרודוקטיביות של מספר הפסוקיות, במדדי הדחיסות של הפעלים, הפעלים הלקסיקאליים ותארי הפועל מסך מילות התוכן, במדד הגיוון הכללי ובמדד גיוון הפעלים הדקדוקיים ותארי הפועל. הממצאים הראו עושר רב יותר בז'אנר הנרטיבי בהשוואה לאקספוזיטורי. ממצא זה תומך בטענה שמבנה הנרטיב מתגבש בגיל צעיר מאוד, כך שילדים בכיתה ד' כבר מפיקים סיפורים אישיים תקינים וטובים. העושר הלשוני במדדי הפעלים השונים קשור

במבנה השיח הנרטיבי שמתאפיין בסיפור אירועים, ובתפקיד הפעלים כמתארים ומרחיבים התרחשויות ופעולות.

מצד שני, חלק גדול של מדדי העושר הלשוני נמצאו גבוהים יותר בז'אנר האקספוזיטורי בהשוואה לנרטיבי. המדדים האלה הם: מדד האורך הממוצע של פסוקית, מדד דחיסות הפעלים הלקסיקאליים מסך פעלי הטקסט, מדד דחיסות שמות העצם מסך מילות הטקסט, מדד דחיסות שמות העצם מסך מילות התוכן ומדד דחיסות שמות התואר מסך מילות התוכן, וגם מדדי הגיוון של הפעלים, משקלי הפעלים, שורשי הפעלים ושמות התואר. הממצא הזה מראה שילדים בגיל 9-10 שנים מזהים את הצורך בגיוס יכולות לשוניות גבוהות יותר בז'אנר האקספוזיטורי הנתפס יותר רשמי וקשור למשימות בית ספריות בעיקר בכתב, אף על פי שברמה הגלובלית, טרם הושגה בו שליטה טובה.

הממצאים לגבי שאלת המחקר השנייה, המתייחסת להבדלים במידת הביטוי של הדיגלוסיה בהפקת טקסט, הראו שילדים משתמשים בשפה המצופה מהם במצב התקשורתי הנתון, קרי בער"מ (במלים ייחודיות לער"מ ומלים חופפות במבנה המדובר) כאשר נדרש שימוש בער"מ, ובער"ס (מלים ייחודיות לער"ס ומילים חופפות במבנה הסטנדרטי) כאשר נדרש שימוש בער"ס. הממצאים האלה מעידים שילדים בגיל צעיר זה יכולים להתאים את השפה למצב התקשורתי. אף על פי כן, הממצאים הראו שימוש נרחב במאפיינים לקסיקאליים מדוברים (מילים ייחודיות לער"מ ומלים חופפות במבנה המדובר) בהפקת טקסט בער"ס, כאשר השימוש נרחב יותר במאפיינים אלה בער"ס דבורה בהשוואה לער"ס כתובה. עוד נמצא שימוש נרחב במאפיינים לקסיקאליים סטנדרטיים (מילים ייחודיות לער"ס ומילים חופפות למבנה הסטנדרטי) בעת הפקת טקסט בער"מ, אולם שימוש זה נמצא נמוך יותר בהשוואה לער"ס. ממצאים אלה מראים שילדים עדיין נמצאים בתהליך רכישת הדיגלוסיה ועדיין אינם שולטים בשתי הוואריאציות ובאבחנה ביניהן לפי המצב התקשורתי, ולכן הם מחליפים בין הקודים במצבים השונים. הסיבות לכך יכולות להיות קשורות ליכולות לשוניות לקסיקליות ו/או ליכולות קוגניטיביות ומטא-קוגניטיביות.

לגבי שאלת המחקר השלישית, המתייחסת לקשר שבין מידת העושר הלשוני בז'אנרים האקספוזיטורי והנרטיבי בער"מ ובער"ס דבורה, מחד גיסא, ובין העושר הלשוני בער"ס הכתובה מאידך גיסא, נמצא קשר חיובי מובהק. קרי, ככל שעולה מידת העושר הלשוני בער"מ ובער"ס הדבורה, כך עולה מידת העושר הלשוני בער"ס הכתובה.

לממצאי המחקר הנוכחי תרומה חשובה, הן תיאורטית והן מעשית. מבחינה מתודולוגית, המחקר הנוכחי מבצע השוואה משולשת, קרי, השוואה בין ואריאציות (ער"מ וער"ס), השוואה בין מודליות (ער"ס דבורה וער"ס כתובה) והשוואה שמשלבת ואריאציה /מודליות (ער"מ וער"ס דבורה וער"ס כתובה). השוואות אלו נמצאו מועילות להבנת היכולות הלשוניות המתפתחות של ילדים. המחקר גם מרחיב את הידע הקיים בתחום חקר הדיגלוסיה והשפעתה על רכישת שפה, ושופך אור על ההבדלים הלינגוויסטיים בין ער"מ לער"ס, באינטראקציה עם מודליות וזיאנר. תרומה תיאורטית נוספת יש למחקר והיא תיקוף מדדי הדחיסות והגיוון הלשוני, לצד מדדי הפרודוקטיביות הלשונית, כמדדים המאפשרים בדיקה של הבדלים לשוניים לפי מודליות, ואריאציה ומודליות/ואריאציה. לגבי התרומה המעשית, למחקר השלכות חשובות על הוראת ומדידת השפה הערבית בקרב דובריה בשל ההבדלים ביכולות הלשוניות שהמחקר מראה לא רק בין הער"מ והער"ס אלא גם בין הער"ס הדבורה והכתובה. נוסף על כך, חשיבות המחקר היא בכך שהוא מראה את היכולות הלשוניות בשתי הוואריאציות הדבורות לביסוס הייצוגים הלשוניים הפונולוגיים, המורפולוגיים והלקסיקאליים בער"ס כתובה, שהיא המטרה האוריינית הנעלה של הוראת השפה הערבית.